

A MIKROTÖRTÉNELEM HATÁRVIDÉKÉN

ÁCS PÁL

Sebők Marcell:

Humanista a határon

A késmárki Sebastian Ambrosius története

(1554–1600)

(Mikrotörténelem 1.)

Sorozatszerkesztő Klaniczay Gábor

és Szijártó M. István)

L'Harmattan, Budapest, 2007. 398 old., 3500 Ft

REALITER

Nagyon nehéz dolog egy könyvnek igazán jó címet adni. Olyat különösen, amely mindvégig ott motoszkál az olvasó fejében, amely segít összefogni egy történet folyton szétbomlni akaró szálait, amely nyugtalanító kérdésként merül fel újra meg újra, és amelyre csupán az egész mű adhatja meg az igazi választ. Sebők Marcellnek sikerült ilyen címet találnia monográfiájához.¹ Nem tudhatjuk, hogy az alkotás melyik fázisában fogalmazódott ez meg, csak gyanítható, hogy a legvégén. Általában ez az utolsó alakító gesztus, amellyel a szerző elválk tárgytól, és átadja azt az olvasónak. A könyvről beszélve érdemesnek tűnik több oldalról is szemügyre venni a cím-

1 ■ Sebők Marcell az 1990-es évek elejétől kezdve foglalkozik történeti antropológiával, azóta végez mikrotörténeti kutatásokat. Több egyetemen is oktatott – jelenleg a Közép-Európai Egyetemen (CEU) tanít reneszánsz társadalom- és kultúrtörténetet. A filológia, a kutatás-módszertan és a tudománytörténet egyaránt érdekli. 1997–98-ban egyik kezdeményezője, majd magyar koordinátora volt a kora újkor *respublica litteraria* témakörében megvalósult magyar–holland együttműködésnek – ennek keretében konferenciákat szervezett. Több gyűjteményes kötetet szerkesztett, legutóbb a Collegium Budapest 2005-ben megjelent kiadványát: *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected Papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*. Ed. Marcell Sebők. Collegium Budapest, Bp., 2005 (Workshop Series, 15).

2 ■ A kötet előzménye: Sebők Marcell: *Sebastian Ambrosius, a késmárki hitvitázó humanista. Egy 16. századi életút szakaszainak rekonstrukciója (1554–1600)*. PhD-értekezés, ELTE, Bp., 2000.

3 ■ Szentmártoni Szabó Géza: „Quem tu, summe Deus, semel...” Balassi megkerült irodalmi mintája. In: *Mint sok fát gyűmölccsel. Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Szerk. Orlovsky Géza. Bp., 1997. 11–16. old.

4 ■ Ezzel a kötetrel immár harmadik folyama indul el a *Mikrotörténelem* című könyvsorozatnak, melyben korábban a mikrotörténet-írás angolszász, francia, olasz és magyar kiválóságai jelentek meg. Vö. Szekeres András: Van-e még mikrotörténelem? A Quaderni storici három évfolyamáról (2001–2003). *Korall*, 19–20. (2005) 224–234. old.

ben megfogalmazódó problémákat: a XVI. századi magyar történelem határkérdéseit.

Sebők Marcell kötete a magyarországi késő humanizmus egy kevésbé ismert, szinte teljesen elfeledett, alig kutatott alakja, a késmárki Sebastian Ambrosius Lahm életútját követi nyomon.² A feledés oka in érdemes eltűnődni, de figyelembe kell venni azt is, hogy saját korában Ambrosius igen megbecsült személyiség volt. Európa legnevesebb intellektuálisjeivel állt sűrű levelezésben, magyarországi kultúrkörökben is kedvelték – beszédes bizonyítéka ennek, hogy Balassi Bálint egyik verséhez az ő latin Horatius-parafraízisa (pontos kifejezéssel – *parodiája*) szolgált mintául.³ Életrajz tehát a könyv, a szó eredeti és modern értelmében: a forrásokból kihüvelyezhető események pontos és részletes ismertetése, egyúttal szellemi portré és rendkívül aprólékos, körültekintő környezettanulmány. E kettő – „élet és mű” – látzólag konvencionális egységét újszerűen és élvezetesen tárja elénk. Az immár nagy hazai hagyományokkal is rendelkező mikrotörténelmi kutatómódszer és látásmód az életrajz egymást értelmező metszeteinek formájában mutatkozik meg.⁴ „Ambrosius életpályájának rekonstrukciója és értelmezése a több síkon tevékenykedő főszereplőt az (akár) egymásba fonódó kontextusok rétegeiben próbálja megragadni” – olvashatjuk a könyv bevezetésében (17. old.).

Sebők Marcell tehát nem éri be a tárgyalt események közvetlen, helyi kontextusának körülhatárolásával, hanem mindig a legtágabb európai szöveggörnyezetben, bőséges nemzetközi szakirodalmat mozgatva értelmezi Ambrosius tetteit és alkotásait. Az elsődlegesen feltároló metszet képe mégis lokális környezetében mutatja meg a főszereplő alakját. Sebastian Ambrosius története ténylegesen, valóságosan a XVI. század végi Magyar Királyság határain játszódik. Rövidebb távolléteitől eltekintve egész életét szülővárosában, Késmárkon töltötte a város lelkészeként, és ez az élet összefonódott szűkebb pátriájának, a középkor óta különleges jogi státust élvező Szepességnek a sorsával. A sajtpiacáról (Käsemarkt) elnevezett városka legnagyobb nemzetiségét a német ajkú cipszerek alkották, de laktak itt magyarok, szlovákok, lengyelek is. A környék határvidékjellegét erősítette az a körülmény, hogy tizenhárom szepesi város 1412 óta Lengyelországnak volt elzalogosítva – ezek a területek a sajt lyukaihoz hasonló foltok gyanánt mutatkoznak a régi Szepesség térképén. A lengyel uralom alatt álló vidékek sztarosztája a közeli Lublón

székelt. Késmárk nem volt szabad királyi város, tehát a helység mindenkorai földesura nagy befolyással rendelkezett. Az Ambrosius megjegyzése szerint meiseni dialektust beszélő polgárság mégis jelentős szabadságot élvezett, Mátyás királytól kapott árumegállító joga révén részesült a külföldre irányuló kereskedelem hasznából.

Hová tartozott tehát egy Ambrosiushoz hasonló, „átlagos” késmárki lakos a XVI. század végén? Elsősorban saját városához, másodsorban a hasonló jogállású, cipszerek lakta szepesi városok szövetségéhez, harmadrészt Szepes vármegyéjéhez, negyedrészt a Magyar Királysághoz, melynek ez a vármegye a része volt, ötödészt a Leonard Stöckel által 1549-ben megfogalmazott helyi lutheránus hitvallást (*Confessio Pentapolitana*) elfogadók vallási közösségéhez, a XXIV szepesi város fraternitásához... és ezek csak a legkézenfekvőbb emberi kötődések voltak. Hiszen aki a „távoli” Késmárkról nézte a világot, annak az ország politikai centrumai, Pozsony és Bécs szintén messzinek tűnhettek, míg egyéb, külhoni központok elérhető távolságban voltak. Így történhetett, hogy Ambrosius sokkal közvetlenebb kapcsolatokat alakított ki a szomszédos Sziléziában lakó ismerőseivel, mint Magyarország távoli tájain lakó kollégáival.

Milyen „nemzetiségű” volt Ambrosius? – vetődhet fel a másik kérdés. Magyar? Német? Mindkettő vagy egyik sem? A magyar történelmi szakirodalom jobbra magyarosan Ambrosius Lám Sebestyénnek írja a nevét, noha műveit latinul és németül jelentette meg, és származását tekintve szinte bizonyosan maga is cipser volt. Jellemző módon *Sebastianus Ambrosius HungaroScopusius* név alatt jelentek meg írásai. Ez a névalak hármas kötődést mutat: a szepességi, a magyarországi és a humanisták „köztársaságához”, a *respublica litteraria*hoz való tartozást. Helyes tehát, hogy Sebők Marcell következetesen a latinus Sebastianus névalakot használja. Nem célszerű visszamenőleg „elmagyarosítani” az Ambrosiushoz hasonló magyarokat – miként ez ma is szokásban van –, akik magyarul talán nem is beszéltek, hiszen magyarus mivoltuk nem a modern értelemben vett nemzethez tartozást, hanem a regnumhoz, az országhoz kötődést jelöli. A monográfia sokat foglalkozik Ambrosius második vezetéknevének, a német Lahm (’sánta’) ragadványnévnek a kérdésével. A vitapartnerek, ellenfelek soha nem mulasztották el, hogy gúnyolódjanak nagyapai örökségként reá szállt nevén. Csak hogy ez a művelt emberek közt dívó humanista szokás volt, a közember nem találta furcsának az efféle nevet. Sebők Marcell már-már megsajnálja hősét „szerencsétlen” ragadványneve miatt. A valóság az, hogy a kor névhasználati szokásrendjében rendkívül nagy szerepe volt az efféle ragadványneveknek: a *Régi magyar családnevek szótára* végtelen sok Sánta nevű személyt sorol fel, hasonlóan a Balog vagy Tar nevű „szerencsétlenekhez”.⁵

A mikrotörténelmi megközelítésmód nem valamilyen módszertani szabvány, melyet a monográfia szer-

zője következetesen magára kényszerít. Nem is érvényesíthető minden vonatkozásban. A helyi környezet rajza sok általános „szepességi” vonalból és nagyon kevés személyes utalásból – a szepességi latin iskolák műveltséganyagából és a wittenbergi *peregrinatio academica* meghatározó élményeiből – áll össze az adatok hiányában is pontos közelképpé. Az egyik jellemző zsánerjelenet a késmárki kakasviadatok különös szokását ábrázolja. A Szent Gál napján tartott véres viadal kedélyesen bensőséges brutalitása mintegy anticipálja a Szepességben zajló szellemi, értelmiségi csatározások hangulatát. A Szepesség szűkös fizikai és társadalmi terében az indulatok is határok közé szorultak.

FIGURALITER

Ambrosius 1600 októberében halt meg, több ezer társával együtt a Szepességben pusztító pestis áldozata lett. Halálának időpontja sok szempontból szimbolikus. Nemcsak közvetlen ismerősei, barátai, ellenfelei, kollégái pusztultak el ekkor vele, hanem a századdal együtt eltűnt vagy letűnőfélben volt az értelmiségnek az a típusa, amelyhez Ambrosius is tartozott: jelentőségüket veszítették és kihaltak a humanisták, akik a korábbi két évszázad szellemiségének a legjavát adták.⁶ Helyüket – tekintélyüket, megbecsülésüket és társadalmi pozícióikat – mások: módszereiből és céltudatosabb entellektüelek vették át. A változás persze nem egyik napról a másikra következett be. Ambrosius élete – a XVI. század második fele – a kései humanizmus kora volt, amikor már mindenki igyekezett valamilyen irányban átlépni a *studia humanitatis* XV. században kiépült korlátain. Ebben a képzetes értelemben is „a határon”, a humanista stúdióumok határterületén tevékenykedő alkotó volt a késmárki Ambrosius.

Sebők Marcell sokszor hangsúlyozza hősének szellemi kvalitásait, amelyek Európa-szerte kiváltották

5 ■ Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára*, 14–17. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.

6 ■ Vö. Szabó András: *Humanista püspökök*. In: *Uő: Respublica litteraria*. Balassi, Bp., 1999. (Régi magyar Könyvtár. Tanulmányok, 2). 9–23. old.

7 ■ Plihal Katalin: Hazánk ismeretlen térképe a 16. század végéről. *Cartographica Hungarica*, 3. (1993. május) 32–39. old.

8 ■ Vö. Sebők Marcell: A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a Magyar–latin szótár kapcsán. In: *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülészsaka*, 2004. október 29. Szerk. Szabó András. OSZK–Osiris, Bp., 2007. 163–175. old.

9 ■ Ambrosius levelezésének egy része korábban már megjelent nyomtatásban: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Kiad. Szabó András. Szeged, 1989. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22) 15–50. old.; Uő: Ambrosius Lám Sebestyén levele Máriássy Zsigmondhoz. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10) 225–229. old.; Sebők Marcell: Ambrosius Sebestyén levele Forgách Imrének (1597). *Lymbus. Művelődéstörténelmi Tár*, 5. (1994) 35–40. old.

kortársai egyértelmű elismerését. Ambrosiust egyenrangúként fogadták el a *respublica litteraria* legnagyobbjai Németországban, Svájcban, Ausztriában és Sziléziában. Ez a társaság tudvalevőleg határoktól függetlenül működött, nyelvi, földrajzi és társadalmi tekintetben egyaránt. Egyszersmind elmondható, hogy Ambrosius humanizmusa nem volt olyan öncélú, mint száz évvel korábbi társaié. A kor szokásához híven ő mindig konkrét szándékkal mozgósította klasszikus műveltségét. Kapcsolathálózatát voltaképpen a nyilvánosság fórumaként használta, az európai értelmiség humanista csatornáin keresztül igyekezett kibontakozni, érvelni és érvényesülni.

Ebből a célulvű műveltségesszemből következik személyiségének – s egyúttal a róla szóló monográfiának – bizonyos fokú kiegyensúlyozatlansága: a könyv címe egy humanista portréját ígéri, ám az olvasó egy hitvitázó teológus portréját kapja. El kell ismerni, hogy Ambrosius számos humanista műfajban és több művészeti ágban megcsillogtatta tehetségét. Latin nyelvű alkalmi költészete elérte a legjobbak színvonalát, német egyházi énekei szintén népszerűek voltak a cipszerek között, dalainak gyűjteménye halála után többször is megjelent nyomtatásban. Ezekhez a dallamot is maga komponálta, talán mégis elhamarkodott dolog zeneszerzőként emlegetni őt (282. old.). Fontos adaléka életművének az a nemrégiben felfedezett Kelet-Közép-Európa-térkép, amely Ambrosius közreműködésével készült.⁷ Sebők Marcell joggal hangsúlyozza könyvének zárófejezetében, hogy Ambrosius „nemcsak jobb minőségű alkotásokat hozott létre, hanem sokkal többféle területen, műfajban és szerepben próbálta ki magát barátaihoz képest” (338. old.). Mégis szembeötlik bizonyos hiány (nem hiányosság), olyasvalami, ami a klasszikus értelemben vett humanista aktivitás alapvető velejárója, és aminek nyoma sincs Ambrosius életművében. Szemléletmást nem foglalkozott az ókori kultúra primer forrásaival annyira behatóan, amennyire az egy verbe-

li humanistától elvárható volt. Nem Petrarccal vagy Erasmusszal, hanem térben és időben közeli társaival, Zsámboky Jánossal, Dudith Andrással vagy Verancsics Antallal összehasonlítva is kevesebb ideje jutott az elmélyülésre a klasszikus antikvitás emlékeiben. Tudományos munkát is jóval kevesebbet végzett, mint például barátja, Szenci Molnár Albert.⁸ Persze kiváló könyvműveltséggel, latin nyelvtudással rendelkezett, jártas volt a humanista divatokban, gyűjtötte az

antik pénzeket, szerette a ritka könyveket, foglalkozott botanikával, és mindenképp kifo-gástalanul beszélt az a nemzetek feletti, értelmiségi műnyelvet, ami a XVI. században (is) elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy valakit felvegyenek az igazán művelt kevesek klubjába.

Ez a „kapcsolati tőke” – barátainak megbecsülése – volt az, amit Ambrosius igazán sikeresen kamatoztatott. Hozadéka az a mind ez ideig szinte ismeretlen, különösen gazdag levelezés, amely Sebők Marcell könyvének egyik tudományos újdonsága.⁹ A különböző európai archívumokban található feldolgozatlan és jórészt kiadatlan Ambrosius-levelek tanulmányozása révén a magyarországi késő humanizmus kapcsolatrendszerének, kommunikációs csatornáinak szövevényes hálójá rajzolódik ki. Valószínű,

hogy a további kutatások során újabb levélcsoportok bukkannak majd elő, és remélhető, hogy az episztolák eddig kiadatlan korpusza nyomtatásban is olvasható lesz Sebők Marcell gondozásában. Nehéz lenne itt felsorolni mindazokat – főként az európai reformáció kiválóságait –, akikkel Ambrosius levelezett. Most inkább a kapcsolatépítés technikája, a hírnév mestersége, szervezett növekedésének módozatai lehetnek érdekesek számunkra. Tudvalevő, hogy a humanista levelezésből nehezen, sokszor sehogyan sem ismerhetők meg az egymással kapcsolatot kereső felek valós szándékai. A kifinomult utalások, az érthetlenségig bonyolított allúziók mögül ritkán bukkán elő az igazi tartalom.

Ambrosius homályos körülmények között tűnt föl a humanisták virtuális társaságában. 1577-ben



tért haza Wittenbergből, ahol két évig tanult. Az ezt követő tizenhárom év során teljesen lekötötték a Szepesség evangélikus egyházi életének ügyes-bajos dolgai. 1590-ig nyoma sincs annak, hogy bárkivel humanista levelezést folytatott volna. Csak ekkor, halála előtt tíz évvel lépett ki – képletesen – az eldugott Szepességből a nagyvilág színe elé. Ezt a lehetőséget és az ebből fakadó sikert egyetlen szerencsés ismeretségének köszönhette.¹⁰ Monavius rendkívüli elismertségnek örvendett a nemzetközi elit köreiből, jó barátságban volt többek közt Justus Lipsiusszal, a humanisták koronázatlan fejedelmével is.¹¹ Nagyon valószínű – bár erre Sebők Marcell nem utal –, hogy először Ambrosius tehetett Monaviusnak olyan szívességet, amelyet a sziléziai híresség azzal hálált meg, hogy bevezette őt a *respublica litteraria* belső körébe. 1590-ben Monavius személyesen kereste fel Ambrosiust késmárki otthonában. Biztosan nem tudni, miért ment oda, de nagyon valószínű, hogy nem csak a késmárki lelkésszel folytatott tudós csevegés volt a célja. Ambrosius bensőséges viszonyban állt patrónusával, a késmárki vár urával, Thököly Sebestyénnel, aki a Magyar Királyság egyik leggazdagabb embere volt akkoriban. A nagyszombati marhakereskedőből bárói rangra emelkedett földesúr a császári udvart is komoly pénzkölcsönökkel támogatta, később jelentős részben ő állta a tizenöt éves háború költségeit. Alighanem Thökölyhöz, vagyis az ő pénzesládájához egyengette ekkor Ambrosius a boroszlói humanista útját. Ezt bizonyítja, hogy Thököly öt évvel később Monaviushoz küldte a fiát tanulni, Ambrosius kíséretében. Ambrosius ismét találkozott Monaviusszal, és meglátogatta az általa gyarapított boroszlói könyvtárat. Ekkor kapta ajándékba azt az 1587-ben nyomtatott héber nyelvű Bibliát, amelyet ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek. A Biblia címlapján látható Monavius-bejegyzésekre Mikó Árpád bukkan rá nemrégiben, a *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon* című nemzeti galériabeli kiállítás rendezésekor.¹²

Monavius nemcsak ajándékokkal fejezte ki háláját. A határon túlról jött látogató segített Ambrosiusnak abban, hogy kilépjen a szepességi partikularizmus szűkösségéből. Ettől kezdve a késmárki pap Monaviusra hivatkozva kereshette fel leveleivel a legbefolyásosabb humanistákat Béctől Bázelig. Az már külön lapra tartozik, hogy a kelet-európai értelmiség jó szokása szerint hazájának belső problémáival traktálta nyugati barátait – akik jószerevével nem is tudták, hol van „a Kárpátok lábainál fekvő Késmárk” –, és Ambrosius a külföldiek jóindulatát fegyverként használta itthoni ellenfeleivel szemben.

SPIRITUALITER

Ha valaki fogalmat szeretne alkotni arról, hogy kikékel és mi okból keveredett hosszan tartó, ádáz hitvitákba Ambrosius, akkor valóban mikroszkopikus

nagyításokat kell készítenie az életrajz vallási vonatkozásairól. Ambrosius lutheránus volt, miként a szepesi cipszerek nagy része. Ellenfelei szintén lutheránusok voltak. Ez mégsem tartotta vissza őket attól, hogy egyfelől „bálványimádónak”, másfelől pedig „báránybőrbe bújt farkasnak”, „undok büzt terjesztő” „ördögi” lelkületű embernek nevezzék egymást. Magyarán arról van szó, hogy az evangélikusok egyik csoportja (Ambrosius és barátai) azzal vádolta a másikat, hogy alig különbözik a „pápista”, katolikusoktól, akik megengedik templomaikban a képek tiszteletét. Ők viszont (Ambrosius ellenfelei) azt vetették az előbbiekre szemére, hogy eltérnek az egyedüli igaz vallástól, az eredeti lutheri tanoktól, és titokban a kálvinistákhoz húznak. Másként megfogalmazva és jócskán leegyszerűsítve: sokak szemében úgy tűnt, és úgy tűnik ma is, hogy ortodox lutheránusok és valós meggyőződésüket titkoló reformátusok (kryptokálvinisták) harcoltak egymás ellen. A helyzet persze ennél jóval bonyolultabb volt. Tudvalevő, hogy az ekkor érvényben lévő magyarországi törvények szerint a kálvinista és az antitrinitárius tanok tilalom alá estek, míg a lutheránusok szabadon gyakorolhatták vallásukat – éppen ezért a „tisztes színlelés” különféle módzatai alakultak ki.

Megnehezíti az eltérő álláspontok helyes elkövetését az a körülmény is, hogy a Szepességben az ortodox lutheránusok militáns fellépése viszonylag új keletűnek számított, míg az Ambrosiushoz hasonló „reformerek” régi hagyományokra tekint-

10 ■ A sziléziai humanisták kapcsolatépítési stratégiáiról lásd Howard Louthan: *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

11 ■ Nicolette Mout: Die politische Theorie in der Bildung der Eliten. Die Lipsius-Rezeption in Böhmen und Ungarn. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*. Hg. Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg, Norbert Kersken. Universitätsverlag Leipzig, Leipzig, 1996. 243–264. old.; Uő: „Which tyrant curtails my free mind?” Lipsius and the reception of De constantia (1584). In: *Lipsius in Leiden. Studies on the Life and Works of a Great Humanist on the Occasion of his 450th Anniversary*. Ed. Karl Erenkel, Chris Heesakkers. Flori-vallis, Leiden, 1997. 123–140. old.

12 ■ Héber nyelvű Biblia Sebastian Ambrosius késmárki lelkész könyvtárából. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Régi nyomtatványok Tára, jelz. Ant. 4895. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában (2008. március 28. – 2008. július 27.)* A katalógust szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. MNG, Bp., 2008. kat. sz. III–1.

13 ■ Ötvös Péter: Thoraconymus Mátyás. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Sectio Litteraria, 12. (1972) 29–36. old.

14 ■ Sebők Marcell kiegyensúlyozott képet ad a konfeszionalizálódás kora újkori folyamatairól, sok helyen árnyalja, módosítja a tudományos divatok mentén haladó véleményeket. Hasonló álláspontot fogalmaz meg ebben a kérdésben újabban Vincze Hanna Orsolya: *The Politics of Translation and Transmission. The Beginnings of Political Theorising in the Hungarian Vernacular*. PhD Dissertation. CEU, Bp., 2007.

15 ■ A könyv hollétééről az *album amicorum* ok kutatói, Monok István, Földesi Ferenc és Latzkovits Miklós sem tudtak tájékoztatást adni.

16 ■ *Mátyás király öröksége*, kat. sz. VII–37.

17 ■ *Régi Magyar Költők Tára. 16. századbeli magyar költők művei. Tizenegyedik kötet*. Akadémiai–Orex, Bp., 1999. 472. old.

hettek vissza. Ezen a vidéken ugyanis a wittenbergi reformáció híveinek többsége nem (illetve nem csak) az őseredeti Luther-féle katekizmusokat, hanem az augsburgi hitvallás Philipp Melanchthon által átdolgozott változatait tekintette irányadónak. Köztudomású, hogy Melanchthon egész életében küzdött a protestáns egység fennmaradásáért – híveit, elveinek hirdetőit „filippistáknak” nevezték. A szepesi protestánsok között meghatározó szerepet játszottak a filippisták, köztük Ambrosius tanára, a szlovák származású Thoraconymus Mátyás (Matej Kabát).¹³ A melanchthoniánus értelmiség hosszú ideig befolyásolta Szászország vallási és politikai életét. Az 1570-es évektől kezdve azonban új szelek kezdtek fújni arrafelé. Evangélikus teológusok egy csoportja kidolgozta, majd hivatalossá tette a Luther „eredeti” nézeteit összegző *Formula Concordiae*t, az *Egyezés könyvét*. Az ebben foglalt úrvacsoratan a helvét iránnyal rokonszenvező protestánsok számára elfogadhatatlan volt. Krisztus szavait, „vegyétek és egyétek, ez az én testem”, az ortodox evangélikusok betű szerint értették, míg a svájci irányzatok hívei képletesen. Az ortodox lutheránusok és a Melanchthon-követők sok évtizedes vitájában végül az utóbbiak maradtak alul.

E mögött az acsarkodás mögött az európai reformáció belső megosztottsága, a felekezeti különbségek kiéleződése, az egyház világi patrónusainak érdeklentéi, vagyis a manapság oly sokat emlegetett konfesszionalizálódás ellentmondásos, olykor áttekinthetetlen kuszaságú folyamatai húzódnak.¹⁴

Ambrosius már pályája kezdetén világossá tette, hogy nem fogadja el a *Formula Concordiae*-t, hanem Melanchthon irányadását tartja követendőnek, miszerint az úrvacsorában részesülőknek Krisztus teste és vére úgymond „fel van ajánlva, ami egyaránt lehetőséget adott az evangélikusoknak a tényleges fizikai vételre, és a filippistáknak, illetve a reformátusoknak a szimbolikus vagy szellemi egyesülésre” (103. old.) – írja Sebők Marcell, józan megfontoltsággal hangsúlyozva, hogy könyve nem vállalko-

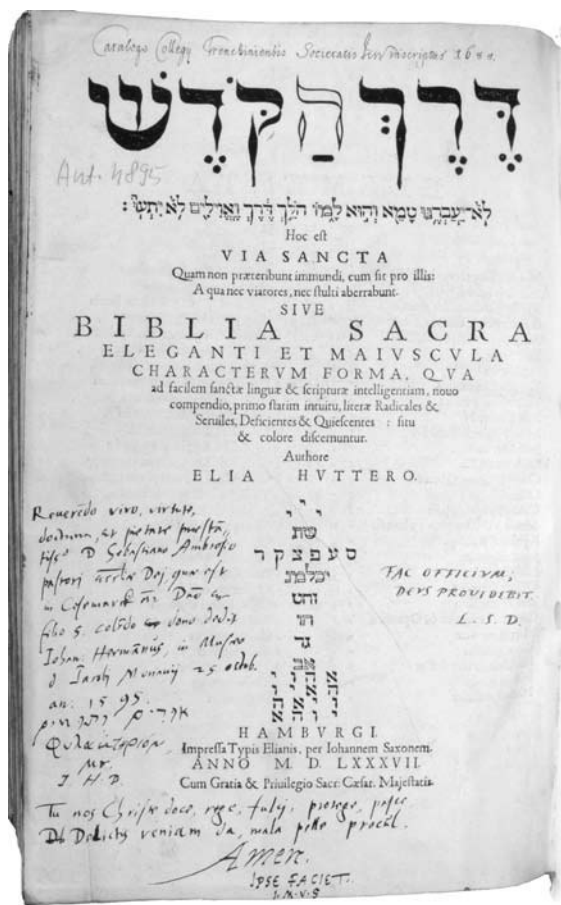
zik a felmerülő teológiai kérdések kimerítő történeti analizésére. Így persze olyan helyzet áll elő, hogy az érdeklődő, ám nem szakteológus olvasó a lexikonokra szorul, például a *communicatio idiomatum* visszavisszatérő kérdésében.

Tudniillik ilyen – Krisztus isteni és emberi természetének viszonyait boncoló – vitapontok körül zajlott a teológiai harc Sebastian Ambrosius és leg híresebb ellenfele, Horváth Stansith Gergely nagyőri

birtokos nemes között, aki az ortodox lutheránusok legfőbb támogatója volt a Szepességben. Horváth nem volt humanista, de az sem igaz, hogy rossz latinságú, félművelt ember lett volna, miként ellenfele állította. Lappangó *album amicorum*ának tanulósága szerint (az egykor Nagyőrön volt díszes *Stammbuch*nak magam is hiába jártam utána, úgy látszik, nyoma veszett)¹⁵ Európát járt, széles körű ismeretekkel rendelkező nemesember volt. A helyzet különösége, hogy mind Horváth Gergely – a törökverő szigetvári kapitány, Horváth Márk fia –, mind Thököly Sebestyén, Ambrosius patrónusa, új betelepülők voltak a Szepességben, ráadásul magyar ajkúak, a többségében németek és szlovákok lakta vidéken. Az elmérgesedő teológiai harc mögött tehát a világi birtokosok hatalmi aspirációi is meghú-

zódtak. Nagyőr (ma: Strážky), ahol Horváth Gergely szép reneszánsz kúriát épített,¹⁶ és iskolát is alapított, Késmárk közvetlen közelében fekszik: a késmárki Thököly-vár és a nagyőri Horváth-kastély tehát mind szó szerinti, mind szellemi értelemben ellenséges szomszédvároknak számítotak.

Horváth és Ambrosius első vitája a templomi oltárképek devóciós funkciója körül folyt. Tudvalevő, hogy ebben a kérdésben erősen megosztottak a wittenbergi, illetve a svájci irányú reformáció nézetei. Amikor például egy külföldi utazó 1587-ben Ráckeven meglátogatta a református Szegeđi Kis István kápolnáját, ott egy leterített asztalon és néhány széken kívül semmit sem látott.¹⁷ A szepesi evangélikusok templomaiban ugyanekkor továbbra is megmaradtak a kato-



Héber Biblia Ambrosius könyvtárából

likus oltárképek és más ábrázolások, noha szerepük és jelentőségük megváltozott. Ambrosius és barátai módosításokat sürgettek a képek egyházi használatában, Horváth viszont ragaszkodott a régi kegytárgyakhoz. Tény, hogy a nagyőri uraság arra biztatta a késmárki magisztrátust, hogy mozdítsa el lelkészi állásából Ambrosiust, mivel az bezáratta a késmárki templom főoltárát. A monográfia ismételtén foglalkozik a szépesi szárnyasoltárok reformáció kori funkcióváltásával, mégis van lehetőség rá, hogy pontosabb képet nyerjünk a két „antagonista” nézetkülönbségéről. „Amikor a késmárki főoltár nyitva volt, a hívők és Ambrosius láthatták a névadó Szent Kereszt feszületet” – olvassuk a könyvben (130. old.). Ez volt tehát az oltárkép, amelyet Ambrosius a szárnyak behajtásával elzárta a gyülekezeti elől. Azt is tudjuk, hogy Horváth „összegyűjtette a templomokból kikerült képeket, saját temploma számára pedig ezüstözött feszületet csináltatott” (128. old.). A kegyúri templomában, Nagyőrön felállított feszület önmagában is az evangélikus mecénatúra ritka megnyilvánulása. Gesztusértékű akció volt ez, hiszen az újonnan elkészült kegytárgy ugyanúgy a megfeszített Krisztust ábrázolta, ahogyan a késmárki Szent Kereszt-templom Ambrosius által bezárított főoltára. Nyilvánvaló tehát, hogy a szépesi evangélikusok hitvitája nemcsak a szavak szintjén, hanem a gesztusok, a képek, a kegytárgyak vizuális nyelvén is folytatódott. A megfeszített Krisztus „jelenléte” a templom szakrális terében felidézte az aktuális úrvacsorai disputákat, az *ubiquitast* (vagyis a Megváltó misztikus testének mindenütt jelenvalóságát), amiről Ambrosius és Horváth hosszú éveken keresztül vitatkoztak, és amiről a késmárki lelkész legfontosabb teológiai művét, az *Antithesis ubiunitatist* (1591) írta. A képek ilyenén párbeszéde is jól mutatja, mennyire oktalanság Ambrosius és Horváth Gergely antagonizmusához a „jó” és a „rossz” kategóriáival közelíteni. Négy évszázad elteltével nem dönthető el, hogy a kétségtelenül tágabb látókörű humanista, vagy a képzőművészet lelkes patrónusa hagyott-e mélyebb nyomot maga után.

Ez volt az a vita, amelyet Ambrosius „kivitt” a humanisták nemzetközi fórumára. Fontos kérdés – melyet Sebők Marcell többször is feltesz –, hogy vajon milyen céllal tette ezt a késmárki prédikátor? Azért-e, hogy tovább szakítsa a lutheranizmuson belül meglévő hasadást, vagy hogy összevarrja? Egyszerűbben fogalmazva: kálvinista lett-e Ambrosius? A monográfia konklúziója egyértelmű: „nem, nem lett kálvinista, hiszen kapcsolata az európai kálvinizmus képviselőivel természetesen következett a közép-európai filippizmus századvégi helyzetéből [...], ennek középpontjában a szélsőséges dogmatika elutasítása állt, ami egyaránt vonatkozott az orthodox lutheranizmusra és kálvinizmusra. Ez az álláspont ötvöződött a sokoldalú humanista érdeklődéssel, a filológia, a botanika, a költészet, a történetírás és a zene kultiválásával, ami Ambrosius-

nál is tetten érhető [...] Ambrosiust, árnyaltan fogalmazva, »félúton« álló filippistának nevezhetjük, aki ebben az értelemben is egyedülálló volt a Szepességen.” (338–339. old.)

Ehhez az értékeléshez hozzátehetjük, hogy nagyon keveset tudunk még azokról a protestáns mozgalmakról, amelyek a vakbuzgóságában eltökélt lutheránus és kálvinista ortodoxia mérsékelt felfogású, humanista ellenzékét alkották. Sokan hisznek abban, hogy ez a szabadgondolkodókból álló nemzetközi ellentábor még a XVII. század első harmadában is létezett, és időről időre aktivizálódott.¹⁸ Mások – és azt hiszem, Sebők Marcell is közéjük tartozik – szkeptikusabban ítélik meg a XVI. század végi protestáns „liberálisok” cselekvési lehetőségeit. Valójában nem sokat tehettek. Ha valamit mégis, az nem volt több, mint intellektuális vigasz azoknak, akik ellenséges és türelmetlen vallási környezetben éltek, és, titokban bár, de ragaszkodtak saját belső meggyőződésükhöz.¹⁹

Ilyen ember lehetett Sebastian Ambrosius is. Nem ellenfeleinek megsemmisítéséhez keresett támogatást Nyugat-Európában, hanem esélyt kért a túlélésre azoknak, akik hozzá hasonlóak – az „igazhitűek társaságának” nevezte őket –, akik valójában nem kívántak egyik táborhoz sem tartozni, egyszerűen azért, mert másként gondolkodtak az egyházzal, hittek a protestáns felekezetek közti határok átjárhatóságában és a reformáció eredeti célkitűzéseiben. Ez a törekvés a XVI. század végén voltaképpen már idejét múlt. Ebben és még sok más értelemben is jól illeszkedik a könyv címe és mondandója Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének sokat idézett passzusához: „Fura dolognak látszik a nyugati határ szélén védeni egy kis várat a belülről jövő töröktől, amikor az ország már elveszett, s az ellenség itt már éppen kifelé menne. Nem is lett volna értelme, ha a védők nem tudják, hogy a hazájukon kívül még egy sokkal kisebb és egy sokkal nagyobb hazájuk is van; s ezt mind a kettőt megvédték: a városukat, ahol születtek, és a világrészüket, ahol senki sem borotválta a koponyáját.” Mindez persze akkor és csak akkor érvényes Sebastian Ambrosiusra, ha tekintetbe vesszük: nem csak a külső ellenség, nem csak a török pogányság fenyegette ekkor az országot. □

18 ■ Keszérű Bálint: Der Fall Imre Újfalvi – Die reformierte Opposition in Ostungarn und die Melanchthon-Anhänger in Sachsen. In: *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Hg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. (Contubernium, 62) 185–197. old.

19 ■ Vö. Alastair Hamilton: *The Family of Love*. James Clarke and Co., Cambridge, 1981.